

GUNNAR DE BOEL en LUC DE GRAUWE

Fiets ‘ersatzpaard’

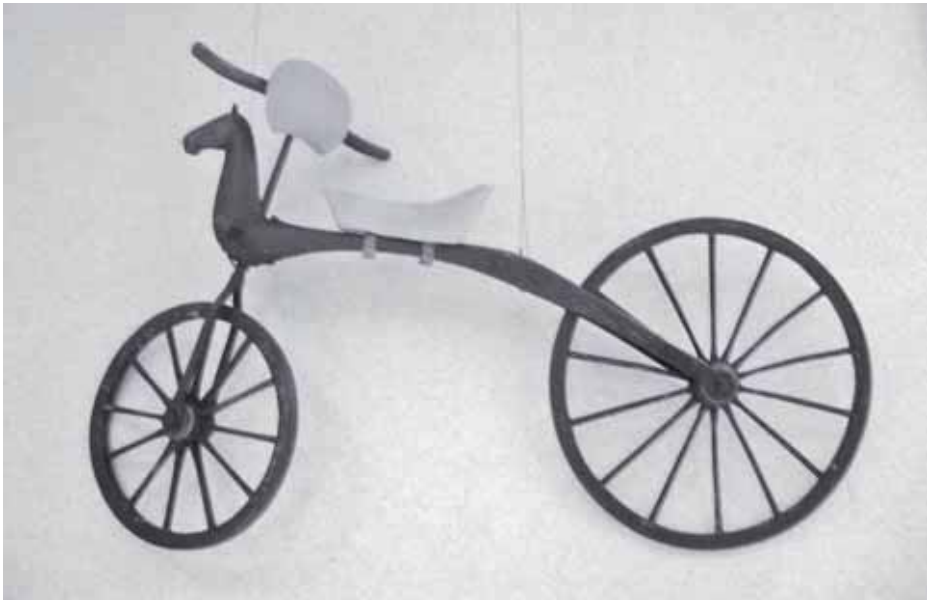
De etymologische kwestie revisited en beslecht?

Abstract – To date there is no convincing etymology of the Dutch word *fiets* ‘bicycle’. This is not surprising, as the origin of the word seems to lie in Germany. It is attested there, along the border with the Netherlands, but also more inland. In German, as in Dutch, several folk etymological transformations of the original word for ‘bicycle’ (the French *vélocipède*) occur, more often than not based on the notion that bicycles are substitutes for horses. The Latinate prefix *vice-* serves exactly this purpose. The German pronunciation of *vice-*, however, made the etymology of *fiets* unrecognizable to Dutch speakers.

Er zijn in ons vaderland streken waar men het woord *vélocipède* zoodanig gewijzigd teruggeeft, dat het tot een geheel ander denkbeeld zou kunnen leiden (Smiets 1870: 73).

1 Uitgangspunt

De herkomst van het woord *fiets* is tot op dit ogenblik onzeker, zoveel is duidelijk (EWN p. 73; Sanders 1997: 40, die onder zijn talrijke, chronologisch gerangschikte bronnen ook artikelen van Kloeke, Van Lessen, Heeroma en Knuttel [zie aldaar 48b-49b] vermeldt, die in dit eigenste Leidse tijdschrift zijn verschenen, respectievelijk in 1924, 1943, 1944 en 1948). De vaststaande feiten laten zich als volgt samenvatten. Als oudste benaming in het Nederlands moet zeker het uit het Frans ontleende ‘*vélocipède*’ worden aangenomen. In die taal is het woord al in 1804 geattesteerd (Von Wartburg 1961: 221-222 s.v. *velox*; Dubois-Mitterand-Dauzat 2007: 871a s.v. *vélo*). Volgens het WNT (s.v. *velocipède* 1) dateert de oudste attestatie in het Nederlands van 1824 (in Weiland’s *Kunstwoordenboek*) en had die betrekking op de *Laufmaschine* of *Draisine*, die door de Duitse baron Carl Drais von Sauerbronn (1785-1851) als een houten voorloper van de hedendaagse fiets in 1816 te Mannheim was gebouwd. Daarmee reageerde hij op de hongersnood van 1816, als gevolg van de catastrofale zomer, zelf weer het gevolg van de uitbarsting van de Tamboravulkaan op Bali in 1815. Naast mensen waren ook heel wat paarden het slachtoffer geworden van deze hongersnood (Lessing 2003: 138; 2010: 51). Precies daarom had Drais zijn loopmachine uitgevonden, als een van het schommelen van de haverprijs onafhankelijke ersatz voor het paard (Lessing 2003: 138; 261). Drais noemde zijn machine aanvankelijk een *Fahrmaschine ohne Pferd*, ook wel *Loda*, waarschijnlijk samengetrokken uit het Franse *locomotion dada* (‘stokpaard’) (Lessing 2003: 144-145). De voorstelling van de fiets als ersatz voor het paard is alleszins alomtegenwoordig in de publiciteit voor de draisine in de jaren

Afb. 1 *Draisine van Franse origine uit de jaren 1818-1820, geschonken door baron Adolphe Drion de Chapois aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (met vriendelijke toestemming van de Musea).*

1818-1819.¹ Pas vanaf de herfst van 1818 nam Drais de benaming *Laufmaschine* over van een redacteur van de *Correspondent von und für Deutschland*, terwijl andere kranten van *Draisine* begonnen te spreken (Lessing 2010: 53). Drais had zijn loopmachine in 1818 gepatenteerd (Lessing 2003: 152); in de zomer van 1819 kende ze een korte 'vogue' (Hamer 2005: 49). Bij de invoering van zijn uitvinding in Frankrijk, in 1818, paste Drais de reeds bestaande Franse term *vélocipède* op zijn uitvinding toe (Lessing 2003: 232; 259; Ebert 2010: 153). In het Zweeds werd zelfs van een *velocipeddressin* gesproken (*SAOB*, s.v. *dressin*)! Maar deze uitvinding raakte al snel in vergetelheid. In 1856 schreef het *Algemeen Noodwendig Woordenboek der Zamenleving* over de draisine: 'Eene wijl zijn deze Velocipèdes zeer in de mode geweest [...]. Thans is de uitvinding bijna weder geheel in het vergeetboek geraakt' (zie Sanders 1997: 9). In de jaren 1860 begonnen Pierre Michaux

1 Cf. o.a. de reclametekst, die op 5 februari 1819 in de *American and Commercial Daily Advertiser* geplaatst werd voor de 'Tracena' (Amerikaanse vervorming van de 'Draisine', misschien met een knipoog naar de Trakehner paarden, een bekend uit Oost-Pruisen afkomstig ras): 'TRACENA. A new mode of traveling, combining the advantages of carriage, horse, and foot. It has a saddle as a horse; it has wheels as a carriage, yet the rider derives his progress from his own feet. It exhibits the principle of skating [sic] on land. This curious, useful and simple machine was invented in Germany by TRACE [=Drais, GdB/LdG]. J. Stewart claims the merit of constructing and introducing them here, with improvements, which he has patented, and is ready to execute them to order. These horses are cheap, they are safe, and do not fall without the rider's consent. In that part of Germany where they are introduced, they are not only possessed by numbers, but hired out as horses are' (Lessing 2003: 314; ook in Robert Whitworth, *A short History of Velocipedes in Early America - 1819*; zie <http://www.cape-codbiketrails.com/Velocipedes%20in%20Early%20America.htm>, geraadpleegd op 14 maart 2011).

en zijn zoon Ernest in Frankrijk echter te experimenteren met de *vélocipède*. In 1867 stelden ze op de Wereldtentoonstelling in Parijs een ijzeren *vélocipède* voor (Smiets 1870: 74) met trappers aan de as van het voorwiel; daarmee startte de massaproductie (Lessing 2003: 17). Ook in Duitsland werd het nieuwere tweewielertype *Veloziped* genoemd.² Dit moeilijke woord was voor sprekers van Germaanse talen echter geheel ondoorzichtig, en het werd al gauw verbasterd.

2 Verbastering

Een eerste type verbastering was van zuiver fonetische aard en leidde tot Nederlandse dialectvormen als *velocipee*, *filosiepee*, *vi(e)lesepee*, *fiel(l)esepee*, (in Groningen) *fiedelsepee* (WNT s.v. *vélocipède*: 'met -ee- uit Fr. -è, zoals ook in het vkleinwoord *velosiepeedje*'). Dergelijke vormen werden eveneens gesignaleerd voor Gent (*velocipee*, Lielevrouw-Coopman 1955/1974: 1544), Drente (*fielesepee*, *-sopee*, *fielosepee*, *-sepee*, *felie-*, Kocks 1996: 262), en Maastricht (*fillesepaed* Endepols 1955: 452a: 'thans verdrongen'), waarnaast ook *flissepaed*, waardoor uiteindelijk een *fl*-anlaut verkregen werd. Die is ook bekend in (oudere stadia van) Hoog- en Nederduitse dialecten: het Westmunsterland kent (naast *Fiets* en *Rad*, cfr. infra!) *Flossipe* en *Blitsepee* (Kahl 2003: 73c; voor *bl*- vgl. Schirmunski 1962: 367; over een gelegd verband met *flitzen*, cf. infra). Daarnaast kent bijvoorbeeld het dialect van het Kirchspiel Sievershausen (Kreis Burgdorf in Hannover) ook de bij de Nederlandse vervormingen aansluitende vorm *Filútzepe* (F. Wrede 1960: 79; 'neuerdings: *dat Rad*').

3 Volksetymologische aanpassing

Maar die verbasteringen maakten het woord er niet transparanter op; zo kwam het al even snel tot een ander adaptatietype, namelijk de volksetymologische aanpassing, en wel van elk van beide bestanddelen waaruit het woord bestaat.

3.1 -pède

Wat het tweede bestanddeel – het grondwoord in het compositum – betreft, lag de transformatie voor de hand: was immers niet het rijwiel het nieuw(soortig)e *paard* (cf. supra), waarmee men zich vlug kon voortbewegen, het *ijzeren peerd* (Antwerpen, Cornelissen-Vervliet; WNT s.v. *paard* II 3a) of *stalen ros*?³ En was boven-

² 1862 wordt opgegeven als jaartal van de eerste (hernieuwde?) attestatie van het woord *Veloziped* in het Duits (Paul 2002: 314a).

³ Sarrazin, de eerste lexicograaf die – in de eerste uitgave van zijn *Verdeutschungswörterbuch*, in 1886 – het woord *Fahrrad*, dat het vreemde woord *Veloziped* moest vervangen, opneemt (zie Paul 2002: 314; cf. infra n. 8), definieert het woord *Veloziped* op dezelfde manier als 'Stahlroß' (Sarrazin 1906: 304). Het Duitse tijdschrift 'Das Velociped' vermeldde in 1881 één enkele vereniging (namelijk te München) die zich veelzeggend (want in het Duits kan je alleen een paard *reiten*) *Radreiterheim* noemde (Ebert 2010: 153). Net zo had de bekende auteur Nicolaas Beets het in 1890 over 'onze vlugge wielruiters' (zoals aangehaald door Sanders 1997: 19 en door Jan Stroop in Van der Sijs 2011: 131a).

dien het rijwiel niet ook ‘het paard der democratie’ (aldus kamerlid, later minister Albert Nyssens, in de Belgische kamer van volksvertegenwoordigers, in april 1894)?⁴ Volgens het *WNT* (s.v. *velocipède*) kwam die associatie met het edele dier expliciet voor ‘[i]n Z.-Nederl.’, bijvoorbeeld *vlossepeerd*, vermeld door Streuvels ([1910]1915: 16) en geattesteerd als (*ve*)*lossepeerd* in het Brabants (Debrabandere 2010: 575), en *velocipirt* in het Gents (Lievevrouw-Coopman 1953: 1544). Voor *Venlose* (ook *Veluwse*) *paardjes*, cf. infra. De associatie *pee-peerd* zal wel het vlugst zijn gemaakt in die streken van het Nederlandse taalgebied waar die diernaam met palataal vocalisme (*ee*, *è* en dergelijke) wordt uitgesproken – dat is in feite zowat overal, uitgenomen in Holland, dat als inloutvocaal de (standaardtalig geworden) *-aa-* kent (zie kaart 59 in de *FAND*, deel I 1998).

Nog het meest kon dat gebeuren in streken waar in (het enkelvoud van) dit woord bovendien nog *r*-deletie plaats had gevonden. Dit is bijvoorbeeld het geval in een uitgestrekte zone in het zuidelijke deel van het Brabantse dialectgebied en in vele zuidelijke plaatsen van zowel Belgisch- als Nederlands-Limburg (De Schutter – Taeldeman 1994: 101-103 met kaart 13).⁵ Ook in het nabijgelegen Ripuarische Aken heet het *Pëäd* (Hermanns 1970: 431b-432a), in Keulen *Päd* (Hönig 1905/1952: 154b; A. Wrede 1958: 11/275, s.v. *Päd*). En in het Nederduits ‘ist die Schwächung des *r* nach Vokal im Silbenauslaut (besonders vor Vordersungenkonsonanten) fast überall eingetreten’ (Schirmunski 1962: 373); de reductie van *-r-* bestaat dan meestal uit een vocalisatie tot sjwa of (zo in het Westfaals) tot een ‘offenen Vokal der mittleren Reihe’ (ibid.).

3.2 veloci-

Voor het eerste bestanddeel was er geen kant-en-klare oplossing, wat veel ruimte liet voor de creativiteit van de spreker. In Duitsland is een reeks vormen geattesteerd waarin alleen het eerste element gewijzigd is. Trübner (1940: 391a) vermeldt: ‘In den 90er Jahren deuteten sich die Berliner Jungens das *Veloziped* zum *Flitzeped* um’; op p. 390b heeft hij het met talrijke voorbeelden over *flitzen* als ‘sich pfeilschnell bewegen’, dat volgens hem in die betekenis reeds lang vóór 1862 geattesteerd is, en wel voor het eerst in Berlijn en Silezië. Küpper bevestigt dit gebruik van *Flitzeped* omstreeks 1890 in Berlijn en signaleert dit woord verder voor Mecklenburg, in Noord- en Midden-Duitse plaatsen/gebieden als Teltow, Maag-

4 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 21 April 1894, p. 1. De uitdrukking schijnt onmiddellijk populair geworden te zijn, cf. *De Kampioen*, 3 April 1896.

5 Volgens gegevens uit het nog onuitgegeven materiaal van het *Woordenboek van de Limburgse dialecten* (WLD; met dank aan R. Keulen) is de klankvorm *peeët* voor ‘paard’ in Belgisch-Limburg geattesteerd voor Koersel (K 359 volgens de Kloeke-code), Heusden (K 360), *peat* voor Halen (P 048, P 107a), Brustem (P 178), Aalst-bij-Sint-Truiden (P 179), Boekhout (P 224), *paëët* voor Bunderveld (P 113), Duras (P 115), Wilderen (P 172), Halmaal (P 173), Velm (P 174), Ginkelom (P 175), Muizen (P 181), Buvingen (P 182), Mielen-boven-Aalst (P 183/211, 212), Niel-bij-Sint-Truiden (P 213), Montnaken (P 214), Borlo (P 218), Jeuk (P 219). Maar ook in het zuiden van Nederlands-Limburg luidt het *peeët* (zo o.a. in Voerendaal enz.) of *paëët*, in de zuidelijk daarvan gelegen Belgische Voerstreek *paëët* en in de dito ‘Platdietsche’ streek *peeët*. Daarentegen luidt het, met behoud van *-r-*, in de grotere centra als Maastricht *peert* (vgl. ook Endepols 1955: 307a, genoteerd als *peerd*), Genk (Q 003) en Maaseik (L 372) *paert*. – Volgens de *FAND* (Deel IV 2005, p. 379, kaart nr. 189), komt in een woord als *baard* de *r*-deletie ook voor in Gelderland, Overijssel en Groningen.

denburg, Eichsfeld, het Rijnland, maar ook in het zo zuidelijke Tirol (1967: 82a). Bezoen (1949: 128), groot kenner van de Saksische dialecten in Oost-Nederland, vermeldt 'ook over de grens' in westelijk Noord-Duitsland verbasteringen als *flitzepee* (in Hahlen bij Minden) en *flitsepee* (Kreis Meschede).⁶ Ook Bezoen verwijst daarbij – althans voor het (Neder)duits – naar *flitzen* ('voorbijrennen'). Toch is het opvallend hoe weinig, kennelijk, de werkwoorden (Duits) *flitzen* en (Nederlands) *flitsen* in collocaties met (*Fabr*)*rad* respectievelijk *rijwiel*/*fiets* aan te treffen zijn (zo althans volgens *DWB* 2004: 652b resp. *WNT* i.vv.). Bij het concept 'fiets' was het blijkbaar niet primair de snelle, flitsende beweging die opviel, maar veeleer zijn ersatzkarakter voor het paard!

Wat nu enerzijds de *f*- van woorden als *flitzepee*/*flitsepee* betreft, is uit te gaan van het sterke vermoeden dat de Duitsers *velozi*- als [felotsi] uitspraken, anders dan wat volgens de 'Standardlautung' voor het woord *Veloziped* nog steeds voorgeschreven wordt, namelijk [velotsi'pe:t] (*Duden Aussprachewörterbuch* 2005: 813b; Krech e.a. 2009: 1025a); anderzijds is de fonetische realisatie [ts] van de affricaat -z- in *Veloziped* in het Duits uiteraard de normale. Maar in de meeste gevallen gaat de volksetymologische transformatie van het eerste bestanddeel samen met de reeds vermelde herinterpretatie van het tweede tot *paard* (altijd in de dialectische vorm *peerd*), zoals in Weert (Nederlands Limburg), waar men een fiets in (of al vóór) 1869 een *Venloosch pêrdje* noemde: 'Ziedaar het *Venloosch paard* – een paard dat geen haver behoeft!' – *Venloos(ch)*, omdat de eerste daar geziene fiets 'uit Venloo [...] kwam aanrollen' (Smiets 1870: 73-74; vgl. ook Sanders 1997: 12; 44b-45a).

Een noordelijker variant hierop is het *veluws-peerdje*, in 1911 opgetekend door de Utrechtse taalkundige De Vooys (1911: 163; vgl. ook Sanders 1997: 45a). Bijna even vroeg als het *Venloosch pêrdje* ontstond in West-Vlaanderen de term *wiel-peerd* (De Bo 1873, Gezelle voor Ruddervoorde in 1899; zie *WNT* s.v. *wiel* 1; vgl. ook Sanders 1997: 45a). *Venloos*, *Veluws* of *wiel*-: telkens gaat het om evidente volksetymologische transformaties van het element *veloci*- in *velocipède*. Ook aan de overkant van de Nederlandse oostgrens komt dit soort gelijktijdige transformatie van de twee elementen van dit woord voor: het reeds genoemde Sievershausen kende, naast *Filútzepe*, ook *Flitzeperd* (F. Wrede 1960: 83b).

4 *Fiets*, kopvorm van *fielesepee*?

Maar al deze half humoristische benamingen was geen lang leven beschoren. In het Nederlands bedacht men, in 1870, *rijwiel*,⁷ 'de praktische Duitschers begonnen met *Fabrrad* en eindigden met ... *Rad*' (Streuvelds [1910]1915: 17), maar deze Duitse benamingen komen in elk geval pas vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw voor.⁸ Het Nederlandse *rijwiel* bleef evenwel een woord 'van hoo-

6 Daarnaast vermeldt hij *flotsepee* in Müschede (Kreis Arnsberg, Westfalen); cf. supra het bij Streuvelds vermelde *vlossepeerd*.

7 Volgens Sanders (1997: 13-14) bedacht door ene Alfred Buijs. *De Kleine Zuiveraar*, emanatie van het Christelijk Letterkundig Verbond, dat in december 1904 onder het motto 'Van vreemde smetten vrij' om een 'woordentolkje' vroeg (zie Naschrift p. 67), nam s.v. *velocipède*, op p. 63b, zowel *rijwiel* als *fiets* op, in die volgorde!

8 Kluge (1915: 122b) merkt op s.v. *Fabrrad*: 'Ersatz für das Fremdwort *Velociped*: zugleich mit

gerhand uit de officieele voorraadkamers' (Streuvels [1910]1915: 16); in de volksmond daarentegen luidde het weldra 'Fiets, dat in Holland althans "het levend" woord bleek te zijn' (id.: *ibid.*). Op schrift is op 28 april 1886 in de *Arnhemse Courant* dit woord voor het eerst aan te treffen, en wel als *viets*; het *Haagsch Dagblad* van de dag daarop had het over *fiets* (Sanders 1997: 20), en dit gaf meteen aanleiding tot de bekende controverse over de oorsprong van deze woordvorm (zie de monografie van Sanders 1997, samengevat in *EWN* s.v. *fiets*; vgl. ook 19 opvattingen tot en met het jaar 1969 in De Bont 1973: 49-51). Tijdens de discussie van 1886 bleek echter dat sommigen zich herinnerden dat het woord *fiets* reeds in 1870 of 1871 in gebruik was (Sanders 1997: 21; 30). Dat betekent dat dit woord al meteen na de uitvinding van de nieuwe 'vélocipède' van Michaux ontstaan moet zijn, met andere woorden in een periode waarin zowel in Nederland als in Duitsland de enige gebruikelijke term *vélocipède* was.

In elk geval bestaat er een consensus over, dat het woord *fiets* nauwelijks een verkorting (van het type 'kopvorm', zoals *auto* van *automobiel*) kan zijn van het hierboven genoemde *fielsepee* en dergelijke⁹ – want in deze lange vormen zit nu eenmaal enerzijds een *-l-*, anderzijds geen *-ts-*. Nochtans is dit, samen met het hieronder nog te bespreken Limburgse dialectwoord *vietse* (zie n. 19), één van de woordvormen waarin het meest de oorsprong van *fiets* werd gezocht (Sanders 1997: 32-38).

5 Over de grens

Nu is het echter, in tegenstelling tot wat het *EWN* stelt, niet zo dat het woord *fiets* 'buiten het Nederlands [...] alleen nog voor[komt] in Fries [...], Afrikaans [...] en Indonesisch' (s.v. *fiets*, p. 74). Het blijkt namelijk dat het woord ook op een aantal plaatsen in noordwestelijk Duitsland voorkomt. Müllers Rijnlandse dialectwoordenboek van 1931 (dat, net als veel andere dialectwoordenboeken, een toestand beschrijft die behoorlijk ouder kan zijn dan de periode van de redactie) kent een lemma *Fitze* (in feite altijd met apocope: *fits*, *vits*) voor 'Fahrrad', niet enkel in de Nederrijnse plaatsen Geldern, Kleve, Rees – gelegen in gebieden die tot heel diep in de negentiende eeuw toe zwaar Nederlands waren beïnvloed en waar die taal ook in het openbare leven, niet het minst in het kerkelijke, nog lange tijd werd gebruikt¹⁰ – maar ook in het wat zuidelijker dan deze plaatsen gele-

Radfahrer in den 90er Jahren des 19. Jahrs. durchdringend; beide zuerst in Sarrazins Verdeutschungs-Wb 1889 [2. Aufl.] S. 287 verzeichnet; bij Paul 2002: 314a (cf. supra n. 2) heet het echter s.v. *Fahrrad*: „1886 Sarrazin als Lehnschöpfung für *Veloziped* (1862), woraus schweiz. *Velo*“. *DWB* (2001: 57) geeft voor *Fahrrad* pas uit 1894 een vindplaats. In werkelijkheid werd het woord *Fahrrad* op zijn minst geïmpliceerd in de benaming van de *Deutscher Radfahrer-Bund* (*D.R.B.*), die in 1884 uiteindelijk te Leipzig werd gesticht als fusie van een aantal vroegere verenigingen, die ofwel de uit het Frans overgenomen term *Velociped* of het uit het Engels ontleende *Bicycle* in hun naam voerden (Lessing 2003: 17; Ebert 2010: 149-150; 153). Vgl. ook hierboven noot 3.

⁹ Voor de afwijzing van deze afkomst, zie Sanders (1997: 32-35).

¹⁰ Zie vooral Cornelissen 2003 en het uitvoerige 'Literaturverzeichnis' aldaar (p. 128-137); voor de hele voormalige Rijnprovincie zie de artikelen in Macha/Neuß/Peters 2000; voor de hele noordwestrand van Duitsland zie Kremer 1979, Kremer 1983, Bister-Broosen 1998, Goossens (2008: 149-166 met kaarten 15-19).

gen grensstadje Heinsberg. Westelijk van Heinsberg sluiten zich nu aan: het Zuiden van Nederlands-Limburg (met de provinciehoofdstad Maastricht) en verder, ten westen van en langs de Maas, het Belgisch-Limburgse Maasland, waar overal *fiets* (zo althans volgens het Standaardnederlandse spellingsbeeld; in vele plaatsen [fits] cf. infra § 5) als het normale heteroniem geldt (Cajot 1989: 91 met kaart 124).

Maar dit lexem is/was (zeker tot voor kort) ook bekend in de hele voormalige Grafschaft Bentheim (met inbegrip van de net noordelijk daarvan gelegen plaats Twist), waar een noordwestelijk Westfaals dialect wordt gesproken, alsook in een reeks plaatsen die helemaal tegen de Nederlandse staatsgrens aangedrukt liggen en deel uitmaken van het Munsterlandse (de plaatsen Gronau, Epe) respectievelijk Westmunsterlandse (Alstätte, Ammeloe, Zwillbrock, Vreden, Bocholt en Sunderwick) subgebied van het Westfaals.¹¹ Ook dit zijn streken die tot (ver) in de negentiende eeuw het Nederlands als bestuurs-, kerk- en schooltaal gebruikten (zie de literatuur in noot 10).

Nu is het precies in dit grensgebied (Limburg, Brummen onder Zutphen: cf. Sanders 1997: 37-38) dat de meer plausibele hypothesen de oorsprong van het woord *fiets* situeren. Alle hypothesen moeten dus verklaren hoe dit woord vanuit een perifeer, en in vele opzichten van de taalnorm van de Randstad afwijkend, gebied in de Nederlandse standaardtaal is doorgedrongen.

Men heeft er echter nooit rekening mee gehouden, dat deze grens, zeker in de negentiende eeuw, op taalgebied bijzonder poreus was. José Cajot heeft dit gebied niet voor niets 'Land ohne Grenzen' genoemd (Cajot 1989). Dat blijkt al uit de volledige overeenstemming in de dialectische vormen van het woord *fiets* aan de west- en de oostzijde van de grens.

Zo is het opvallend dat de meeste van de Duitse plaatsen in Westfalen de vorm *fietse* hebben – volkomen in overeenstemming met het bewaren van de slot-sjwa (o.a. in feminiene substantieven) in heel het Westfaalse gebied¹² – wat naadloos aansluit bij het Noordoost-Nederlandse bewaringsgebied van de slot-sjwa: Achterhoek – oostelijke Veluwe – Overijssel – zuidwestelijk Drente – Stellingwerven.¹³ In dat Nederlandse gebied luidt het naar verwachting eveneens *fietse*: zo in Twente (Schönfeld Wichers 1979: 191a, die – gelet op de uitgang niet verwonderlijk – feminiën genus opgeeft) en in Drenthe (Kocks 1996: 264b). Dat vrouwelijke genus is uiteraard het resultaat van een inpassing in die klasse der substantieven waarbij het uitgangsmorfeem *-e* het frequentst gedistribueerd is (ook *vélocipède* was om dezelfde reden bij zijn ontlening uit een Frans masculinum naar een Nederlands femininum omgezet). Dat thans in dat bewaringsgebied her en der toch het geapocopeerde *fiets* optreedt – wat geconcentreerder, binnen Twente, in de driehoek Enschede-Goor-Denekamp,¹⁴ waarbij zich dan op Duitse bodem de Bentheimse

11 Kremer 1979; voor de indeling van de Westfaalse dialecten zie bijv. Niebaum 1977: 18 kaart; Niebaum 1980: 459b-462a; Wiesinger 1983: 873b-874b.

12 Zie Schirmunski 1962: 159; König 2007: 158-159 met twee kaartjes; Niebaum 1977: 60-62; Marynissen 2009: 176-178.

13 Zie Weijnen 1966: 273-275 met kaart (deze ook als nr. 45 in Weijnen 1991: 275); uitvoeriger Marynissen 2009: 172-176 met kaarten 1-3.

14 In grosso modo dezelfde driehoek treedt ook apocope op in bijv. het woord *kerk(e)*, zie Marynissen 2009: 174-175 met kaart 3; cf. infra voor ons vermoeden van standaardtalige invloed, uitstralend vanuit de stad Enschede.

plaatsen Nordhorn en Brandlecht en de Munsterlandse Gronau en Epe, alsook nog het Westmunsterlandse Suderwick voegen, zie Kremer 1979: kaart 195 – zal ongetwijfeld (ook, wegens de bovenvermelde historische redenen, aan de oostkant van de staatsgrens!) aan standaardtalige Nederlandse invloed toe te schrijven zijn.

Maar afgezien van deze ‘moderne’ uitzonderingen staat *fietse* daar in contrast tot het sjwa-loze type *fits*, dat we hebben leren kennen in het Rijnland en aangrenzend Limburg. In deze gebieden geldt inderdaad, eveneens grensoverschrijdend, apocope,¹⁵ net als westelijk verderop in Brabant (het oude hertogdom), Utrecht, Gelderland (zonder de Achterhoek en de oostelijke Veluwe) en Holland (en van daaruit in de Nederlandse standaardtaal).

Ook het Rijnlandse *Fitz(e)* is, althans in de streek van Kleef (Kleve), feminien, maar in Millen (Kreis Heinsberg) en Straelen (Kreis Geldern) is het – net als in Maastricht – masculien (zie de desbetreffende idiotica); die genustoekenning is vermoedelijk telkens een secundair verschijnsel, alleen al het ‘Schwanken’ ervan duidt daar toch op. Wat hier opvalt is dat de genustoekenning dus wel verschilt tussen Twente en Drenthe enerzijds, en Limburg anderzijds, maar overeenstemt tussen Twente, Drenthe en het aangrenzende Westfalen, enerzijds, en tussen Limburg en het aangrenzende Rijnland anderzijds.

Hierbij moet worden opgemerkt dat in Nederlands Limburg en het Belgisch-Limburgse Maasland, dat wil zeggen het gebied dat het dichtste aansluit bij de oude hertogdommen Berg en Gulik (Jülich), het woord net als in Wipperfürth of Kevelaer met ongespannen, open [ɪ] uitgesproken wordt/werd. Voor Maastricht merkt Endepols 1955:97b op: ‘fiets [...] vroeger ook wel: *fits*: ‘*ne velocipède hèdede toen in ’t Mestreechs “ne fits”*’. De vorm met de – niet-standaardtalige – open vocaal blijkt hier dus de oudere te zijn. Die dialectische opening is volgens gegevens van het *WLD* nog steeds het geval in het Belgische Maasland (het enige gebied in België waar het woord *fiets* inheems is),¹⁶ in plaatsen als onder andere Kessenich (L 370), Maaseik (L 372), Opgrimbie (Q 010), Lanaken (Q 088), maar evenzeer in vele plaatsen in het Nederlandse Zuid-Limburg (als Geleen, Beek, Schinnen, Meerssen, Gronsveld).¹⁷ Telkens komt dit verschijnsel overeen met wat in de hierboven genoemde Rijnlandse vormen kon worden vastgesteld; er is met andere woorden, ook wat de klinker betreft, een even duidelijk continuüm als dat tussen Twente en Westfalen. Gelet nog op het feit dat in de dialecten van het Belgische Maasland niet het anders algemeen Noord-Belgische (‘Vlaamse’ in ruime zin), aan het Frans ontleende *velo* (als kopvorm!) wordt gebruikt,¹⁸ doet dit alles het sterke vermoeden rijzen dat het daar geldende *fits* niet (recentelijk) overgenomen is uit het standaardtalige *fiets* (met eventuele, dialectische vocaalopening achteraf), maar intengedeel oud is!¹⁹ Maar als de Limburgse vorm niet ontleend is aan de Nederlandse

15 Zie opnieuw Marynissen (2009: 172-178), die terecht opmerkt: ‘Wie es häufiger der Fall ist, bilden auch hier die deutschen und die niederländischen Dialekte ein Kontinuum’ (2009: 177).

16 Cf. het kaartje en de commentaar van Jan Stroop in Van der Sijs (2011: 130-131; vgl. p. 86), teruggaande op de behandeling in Brok 1996 (zie aldaar kaartje 1 p. 10).

17 Voor Gronsveld vermeldt Jaspars 1979: 132 inderdaad *fits* m. ‘1. Fiets!’

18 Maar nog westwaarts in Belgisch-Limburg vermeldt voor Tongeren Stevens 1986: 151b *fits* m. (syn. *véllo*), voor Genk Geraerts e.a. 1989: 95 *fits* (ook *villo*). Daarentegen kent voor Hasselt Staelens 1982: 133b voor ‘fiets’ enkel *villeu* m.

19 Op zich is de ongespannen, open vocaal van het Limburgse *fits* al een bezwaar tegen de voor-

standaardtaal, wijst het verband met de Rijnlandse vormen mogelijk in een geheel andere richting. Net omdat de grens in dit gebied zo poreus was, is het geenszins ondenkbaar dat het woord in omgekeerde richting de grens is overgestoken.

De Duitse vormen, voor zover men er al enige aandacht aan schenkt, worden weliswaar meestal zonder enige discussie als ontleningen uit het Nederlands beschouwd. Zo het Westfaalse dialectwoordenboek: 'Fītse f. [W.Münsterl] Fahrrad. – Spez.: holländisches Fahrrad' (Damme 2005: 714; met lengteteken). Kremer verwoordt deze visie als volgt:

Die Entlehnung von nl. *fiets*, meist in Analogie zu anderen fem. Subst. in der ostnl. Form *fietse* (außer im Apokopierungsgebiet, s. Karte 195 'Fahrrad') deckt sich im Unterschied zu den bisher gestreiften Fällen mit dem für nl. Transferenzen typischen Grenzraum westf[älischer] Mundarten. [...] Um diese Zeit war offenkundig der Kontakt über die Staatsgrenze hinweg noch so intensiv und die normierende Kraft des H[och]d[utschen] so gering, daß die nl. st[andard]spr[achliche] Form einen n[ieder]d[utschen] Grenzstreifen miterobern konnte. Die heute noch große Beliebtheit nl. Fahrradfabrikate im dt. Grenzgebiet wird sicherlich die Ausbreitung des nl. Terminus begünstigt haben (Kremer 1979: 1 203).²⁰

Nu is het evident dat alle door Kremer (en bijna alle door het Rijnlandse dialectwoordenboek van 1931) geciteerde Duitse plaatsen inderdaad in de onmiddellijke omgeving van de Nederlandse grens liggen, en dat hoe dan ook tenminste in sommige gevallen uit te gaan is van (versterkende) invloed van de Nederlandse standaardtaal (cf. supra). Maar het is zeker niet de Nederlandse standaardtaal die verantwoordelijk is voor de vrouwelijke vorm *fietse* in Westfalen, en voor de vorm *fits* in het Rijnland. Verder is er één wel heel opvallende uitzondering op de onmiddellijke nabijheid van Nederland, namelijk het nota bene 'rechtsrheinische' Wipperfürth, een plaats gelegen in het oude hertogdom Berg. Deze plaats bezat (ergens – misschien lang – vóór 1931) volgens het Rijnlandse dialectwoordenboek een woord *fits*, *vits* (zonder lengteteken!), met neutraal genus (Müller 1931: 508). Deze attestatie staat geheel geïsoleerd en is ook al een heel eind verwijderd van Nederland: in vogelvlucht ligt Wipperfürth zo'n 80 km van de dichtstbijzijnde grens, in Venlo of Roermond. Het ligt al even ver van andere Duitse plaatsen als Heinsberg of Straelen waar het woord *fits* voorkomt. Directe of indirecte Nederlandse invloed lijkt hier dus uit te sluiten.

Dit is een sterke aanwijzing dat het woord veeleer in Duitsland zelf ontstaan kan zijn, en dat het Nederlandse grensgebied in Limburg, waar het volgens een van de gangbare hypothesen zijn oorsprong zou kennen (het werkwoord *vietse*, Sanders 1997: 36-37; cf. n. 19 voor onze inschatting van deze hypothese) en van waaruit het naar het Duitse grensgebied zou zijn uitgestraald, in feite het eerste Nederlandse gebied was dat in contact kwam met het nieuwe Duitse woord.

gestelde samenhang met het (Nederlands)-Zuid-Limburgse *vietse*, Noord-Limburgse *viette* 'hard lopen, zich snel uit de voeten maken' (zie Sanders 1997: 37, die instemmend Linssen 1914 citeert).

²⁰ Opvallend, zelfs veelzeggend is daarbij dat Kremer (1979: 1 203 noot 9) zelf gewag maakt van een – wat hij zonder meer noemt – 'andere Entlehnungsursache', voorgesteld door J. Cajot in een discussiebijdrage op een dialectsymposium: 'Nach seiner [= Cajots] Meinung könnte *fiets(e)* zu den Wörtern zu rechnen sein, die ihre Entlehnung eher ihrer (schwer zu definierenden) phonisch-expressiven Gestalt zu verdanken haben!'

6 *Viez*

Dit doet natuurlijk twee nieuwe vragen rijzen, namelijk welke is dan de etymologie van dit Duitse woord, en waarom is het in Duitsland buiten Wipperfürth alleen in het grensgebied met Nederland blijven leven?

Ons inziens hangen de antwoorden op beide vragen nauw samen. Een in deze context belangwekkend woord van de West-Middenduitse woordenschat is ten onrechte altijd buiten de discussie over de herkomst van het woord *fiets* gebleven, namelijk het woord *Viez* (de uitspraak van dit woord, [fi:ts]),²¹ is identiek aan die van het Nederlandse *fiets*, afgezien van de lengte van de vocaal.²² Dit regionale woord komt enkel voor in een uitgestrekt gebied, reikend van Duitstalig Lotharingen (Follmann 1909: 163 s.v. *Vitz*), over de Rijnpalts (Christmann-Krämer 1969-1975: 1382a, s.v. *Fiez* 1), Zuid-Hessen (Mulch 1972: 758), het Saargebied, Luxemburg en Trier (Müller 1931: 513) tot Keulen (*DWB* 1951: 354; A. Wrede 1958: III/238; *DWB* 1951: 354). Het woord betekent ‘appelwijn, cider’. Follmann, gevolgd door Mulch, stelde voor dit woord de etymologie ‘vice-vinum’ voor, waarbij de oorspronkelijke betekenis dus ‘ersatz voor wijn’ is (ibid.). Deze etymologie wordt tentatief overgenomen in de grote tiendelige Duden, die het woord als ‘westmitteldeutsch’ karakteriseert (2002: 4328). Dit is ook de etymologie die door de sprekers van deze regio voorgesteld wordt.²³

Nu bezitten het Nederlands en het Duits, net als andere West-Europese talen, ter uitdrukking van het begrip ‘ersatz’ al sedert de late Middeleeuwen het uit het Latijn ontleende, tot prefix verstarde Nederlands *vice*,²⁴ Duits *Vice/Vize*.²⁵ Dit wordt gebruikt ter benaming van plaatsvervangers, ‘stedehouders’ van hoogwaardigheidsbekleders, maar in het Duits ‘vereinzelt, scherzhaft auch in anderen Personen- und Sachbezeichnungen wie *Vizegott, -papa, -bein*’ (*Deutsches Fremdwörterbuch* 1983: 258). Het gebruik van dit prefix in het Duits is dus ruimer dan in het Nederlands; een voorbeeld van een dergelijke gelegenheidsvorming ter uitdrukking van een ‘houten been’ is geattesteerd in *sticht jemand mit einem hölzernen vizebein in die erde* (Jean Paul *Werke XLVIII* 416). Een schertsende gelegenheidsvorming die ons hier veel meer interesseert is echter *Vize-Schimmel*, in *Hätten sie nicht gleich damit anfangen können, dem Herzog von Cambridge die Pferde auszuspannen und als Vize-Schimmel seinen Wagen zu ziehen?* (Ludwig

21 Duden Aussprachewörterbuch 2005: 820c, Krech e.a. 2009: 1034c.

22 In het Nederlands is lengte enkel aan de orde wanneer een [r] volgt: zie Heemskerk-Zonneveld 2000: 20. Voor het overige is er alleen een oppositie open (ongespannen) vs. gesloten (gespannen), bijv. in *zin* [zin] vs. *zien* [zin]. Voor het Duits daarentegen is er steeds een correlatie tussen lang en gesloten (gespannen) enerzijds, kort en open (ongespannen) anderzijds, bijv. in *ihn* [i:n] vs. *in* [ɪn]: zie Krech e.a. 2009: 56-57. Vgl. ook Morciniec 1994: 19: ‘Somit kann die deutsche Vokallänge als Begleitmerkmal der gespannten Vokale angesehen werden, die nur dann realisiert wird, wenn diese in betonten Silben vorkommen’.

23 Cf. bijv. http://www.fischers-maathes.de/maathes_artikel.htm. Voor Wrede (1958: 238), in zijn woordenboek van het Keulse dialect, is de herkomst van dit woord onzeker.

24 Voor dit prefix in het Nederlands zie *EWN* 4: 522a i.v. (oudste vindplaats: 1392 *vicecureyt* ‘onderpastoor, kapelaan’); ook *WNT* s.v. *vice-* en *MNW* s.v. *vice-cureit*.

25 Volgens het *Duden Aussprachewörterbuch* 2005:823c wordt het woord *Vize* in het Standaardduits uitgesproken als [ˈfi:tsa], auch [ˈvi:tsa]; volgens Krech e.a. 2009: 1037b is de uitspraak enkel [fi:ts]. Het is duidelijk dat de stemloze uitspraak de meest courante is.

Börne 1832 *Briefe aus Paris 1 284*).²⁶ Wanneer paarden uitgespannen worden en mensen hun plaats innemen kunnen die dus 'vice-schimmels' genoemd worden.

Verdere schertsende benamingen met het prefix *vize* zijn (of waren althans) bijvoorbeeld in het Rijnlands aan te treffen (zie Müller 1971: 129a, s.v. *Vitze*, gesproken *fits*, eveneens zonder lengteteken!) in de compositavormingen *Vitzebur* 'erster Knecht' (Geldern), *Vitzekoch* 'ein Bursche (Mann), der zu kochen versteht oder es behauptet, es zu können'; verder *Vitzgefreiter* 'nicht beförderter Soldat' (Düren), met (voor het Rijnland normaal, cfr. supra) geapocopeerde *-e* in de auslout van het eerste lid. Hoogst interessant is dat enkele van deze composita gereduceerd werden tot het eerste lid (verkorting van het type 'kopvorm'), bijvoorbeeld het in Bonn-Volmershoven simplex geworden *Vitze (fits)* 'Lehrer der untersten Jahrgänge' – cf. Hoogduits *der Fitze* 'Vizefeldwebel'. Dit is precies wat volgens de gangbare etymologie gebeurd is wanneer het schertsende Neolatijnse *vice-vinum* verkort werd tot *Viez* (of *Vitz* in het Lotharings, cf. supra), waarbij het genus zich spontaan heeft aangepast aan dat van het Duitse *Wein*.

7 *Fiets!*

Precies zo'n schertsend gebruik moet aan de basis gelegen hebben van het woord *fiets*. Het rijwiel werd immers, zoals we al zagen, beschouwd als een vervanger, een ersatz, voor het paard: vandaar dat een fiets in de beginperiode al eens een *Venloosch pêrdje* of een *Veluws peerdje* genoemd werd. Een even schertsende volksetymologische transformatie van beide elementen van het woord *Veloziped* zal ergens in westelijk Duitsland *Vize-Perd*²⁷ geweest zijn, te vergelijken met de schertsende Engelse benamingen *dandy horse* en *hobby horse* (Lessing 2003: 309; Hamer 2005: 48-49) voor de draisine. *Vize*, met anlautende als [f] uitgesproken *v-*, en [ts], de normale Duitse uitspraak zowel van *z* als van *c* vóór [e] en [i], lag dicht genoeg bij *velozi-* om begrepen te worden als een schertsende vervorming ervan, en het was gewoon een erg zinvolle vervorming! Zo wordt ook meteen het neutrale genus van de geïsoleerde attestatie in Wipperfürth verklaard: een *fits(eperd)* is neutraal omdat *paard* nu eenmaal zowel in het Nederlands als in het Duits neutraal is. Op dezelfde manier als *vice-vinum*, meer in het zuiden van het Rijnland, waar appelwijn tot het dagelijkse leven behoort, afgekort werd tot *Viez/Vitz*, leidde, volgens onze hypothese, meer in het noorden *vize-P(f)e(r)d* dus tot *Vits/Fits*.

Helaas is het oorspronkelijke Duitse woord, althans in deze betekenis, niet bewaard in een tot dusver gevonden tekst.²⁸ Maar die afwezigheid van attestatie geldt

26 In het laatste citaat leest het *Deutsche Fremdwörterbuch* ten onrechte 'anzuspannen' in plaats van de correcte lezing 'auszuspannen'.

27 Of natuurlijk het Hoogduitse *Vize-Pferd*, maar alle attestaties bevinden zich ten noorden van de Speyerer Linie (ten zuiden *pfund*, ten noorden *pund*)! Zie de 'Einteilungskarte Westmitteldeutsch' bij Beckers 1980: 469. In het Keuls bv. zou de uitspraak zelfs *Vize-Päd* (cf. supra § 3.1.) geweest zijn, wat nog dichter aansluit bij *Veloziped*.

28 Toch blijkt *Vizepferd* thans wel sporadisch voor te komen, met een geheel verschillende betekenis, en wel als informele metaforische term in de sport. Vgl. bijv. <http://beispiel.ch/forum/thread.php?postid=258159>. Een parallel daarvoor treffen we tegenwoordig ook aan in het Fins, als term van de paardensport: *varavevonen* (*hevonen* = 'paard'), waarin *vara-* overeenkomt met *vice-*, vooral gebruikt in internationale functiebenamingen als *vara-amiraali*, *-konsuli*, *-kansleri*, *-presidentti*

natuurlijk evenzeer voor het Nederlandse woord *fiets* zelf vóór 1886, en wel om precies dezelfde reden: het gaat om een schertsende, locale vervorming van het woord *Vélocipède*, die gewoon niet in geschrifte, laat staan als officiële term, gebruikt werd. Hetzelfde geldt trouwens voor *vice-vinum*, de enige plausible etymologie voor *Viez* ‘appelwijn’. Dat een grappige vervorming niet onmiddellijk ook schriftelijk gebruikt wordt, betekent niet dat die niet bestaat!

Dit alles wijst er ons inziens op dat het woord *fiets* verspreid is geraakt in Nederland vooraleer het echt wortel kon schieten in Duitsland. Voor die verdringing of verdwijning in Duitsland kan men zich verschillende redenen voorstellen. Enerzijds was het hoe dan ook een regionaal woord, en was er in de regio waar het ontstaan moet zijn (zie de attestaties bij de grens in het noordelijke Rijnland, en in Wipperfürth – duidelijk de resten van een groter ‘verdrongen’ areaal),²⁹ namelijk centraal westelijk Duitsland, de concurrentie met het reeds in een uitgestreker gebied ingeburgerde (maar eveneens regionale en ver van algemeen Duitse) woord *Viez*; slechts in Millen (Heinsberg), tegen het Limburgse Sittard aan gelegen, komen beide woorden voor, en wordt de homonymie dus niet vermeden (Müller 1931: 507; 513). Anderzijds liet het in de jaren 1880 nieuwgevormde, algemeen Duitse woord (*Fahr*)*rad* de schertsende volksetymologische vervorming van het vreemde *Veloziped* geen ruimte, dit in krasse tegenstelling tot de Nederlandse situatie, waar de nieuwe, officiële term *rijwiel* nooit echt ingeburgerd is geraakt.

Door het reeds gesignaleerde feit dat de staatkundige grens in heel het grensgebied tussen Nederland en Duitsland, en bij uitstek in Limburg,³⁰ omstreeks 1870, in geen enkele zin een taal- of communicatiegrens vormde, kon de schertsende term in de jaren kort vóór of kort na 1870, in een eerste stap, probleemloos de grens naar Nederland oversteken, even probleemloos als men de omgekeerde oversteek van het woord *fiets* naar Duitsland altijd beschouwd heeft. En eenmaal in de Nederlandse grensstreek aanwezig, kon het woord, in een tweede stap, net zo gemakkelijk opgenomen worden in de Nederlandse standaardtaal, als men dat voor de andere hypothesen, die immers alle uitgaan van een oostelijk vertrekpunt (Gelderland, Overijssel of Limburg), altijd aangenomen heeft.

Het voordeel van onze hypothese, die *fiets* afleidt van op zijn Duits uitgesproken *vice*, is echter, dat ze als enige zowel voor de betekenis als voor de vorm van

(Klemmt-Rekiaro 2005: 186ob), maar ook in een gewoon appellativum als *varamies* (*mies* = ‘man’), dat in het Duits vertaald wordt door ‘Ersatzmann, Stellvertreter, Reservist, Reservespieler, Ersatzspieler’, en zelfs gewoon door de kopvorm ‘Vize’ (Klemmt-Rekiaro 2005: 978b-979a). Bovendien komt in een modern Fins gedicht (van de – overigens met paarden goed vertrouwde – dichteres Sirkka Turkkka) het genoemde *varahevonen* ook voor, daar als poëtische omschrijving voor een *liekakoira* ‘riemhond’; nu wordt in de enig bekende Nederlandse vertaling van dit gedicht dit *varahevonen* uitgerekend als ... *vicepaard* vertaald! Zie voor de Finse tekst (‘*Me ajamme suuren yön ja ukkosen alla ...*’) Turkkka 1986, voor de Nederlandse vertaling (‘*Wij rijden onder de grote nacht en het onweer ...*’) Van der Hoeven 2005.

29 Dit is een typisch ‘voorbeeld van wat dialectologen een “uiteengeslagen massief” noemen’, samengaan met de bekende tegenstelling ‘periferie’ (waar een oud taalelement als relicto wordt bewaard) vs. ‘kern’ of ‘centraal gebied’ (waar een innovatie zich weet door te zetten). Zo Van der Sijs in Van der Sijs (red.) 2011: 27, met bekende Nederlandse kaartvoorbeelden.

30 Zie Marynissen 2004 over de (relatief late) vernederlandsing van het zuidoosten van Nederlands Limburg. Zij wijst erop (2004: 66) dat ‘in een oostelijke streek tussen Sittard, Heerlen, Kerkrade en Vaals [...] het Duits als cultuurtaal zich [heeft] kunnen handhaven tot in de 19de eeuw, met uitlopers tot in de 20^e eeuw’.

het nieuwe woord een sluitende verklaring biedt. Qua betekenis is de opvatting van de fiets als een *vice-paard* onmiddellijk evident (denk aan het *stalen ros*). Een dergelijke vorming met het prefix *vice*, die in het Nederlands geheel ongebruikelijk is, is in het Duits juist normaal in schertsende occasionele vormingen (cf. het hoger vermelde *Vize-Schimmel*). Wat de fonetische kant van het woord betreft, wordt zowel de aarzeling tussen anlautende *v-* en *f-*, als het inlautscluster *-ts-* probleemloos verklaard. Wat meer is, onze hypothese verklaart eveneens waarom, onmiddellijk na het oversteken naar het Nederlandse taalgebied, het besef van de etymologie verloren ging: voor een Nederlandstalige is [fits] of [fīts] nu eenmaal iets geheel anders dan [visə], de manier waarop het Latijnse prefix *vice* in het Nederlands wordt uitgesproken.

De Nederlands-Limburgse priester Smiets zei in 1869 op het Elfde Taal- en Letterkundig Congres in Leuven: 'Er zijn in ons vaderland streken waar men het woord *vélocipède* zoodanig gewijzigd teruggeeft, dat het tot een geheel ander denkbeeld zou kunnen leiden' (Sanders 1997: 44). Welnu, *vice-pee(r)d*, op zijn Duits uitgesproken, is daar een prachtig voorbeeld van! De kleine wijzigingen die de Duitse uitspraak van het Latijnse prefix *vice* tegenover de Nederlandse met zich meebrengt hebben ervoor gezorgd dat de oplossing van het mysterie 140 jaar op zich heeft laten wachten!³¹

Bibliografie

Idiotica

- De Bo 1873 – L.L. de Bo: *Westvlaamsch idioticon*. Gailliard, Brugge, 1873.
- Christmann-Krämer 1969-1975 – E. Christmann & J. Krämer: *Pfälzisches Wörterbuch*, Band II. Wiesbaden, 1969-1975.
- Cornelissen-Vervliet 1899-1906 – P.J. Cornelissen & J.B. Vervliet: *Idioticon van het Antwerpsch dialect: (stad Antwerpen en Antwerpsche Kempen)*. Koninklijke Vlaamsche academie voor taal- en letterkunde. 6e reeks: Bekroonde werken 20.
- Damme 2005 – R. Damme: *Westfälisches Wörterbuch*. Band II Neunte Lieferung. Bearbeitet von Robert Damme. Neumünster, 2005.
- Endepols 1955 – H.J.E. Endepols: *Woordenboek of Diksenaer van 't Mestreechs*. Maastricht, 1955.
- Follmann 1909 – M.F. Follmann: *Wörterbuch der deutsch-lothringischen Mundarten*. Leipzig, 1909.
- Geraerts & Olaerts & Remans 1989 – A. Geraerts, J. Olaerts, J. Remans: *Gênker woerdeleest*. Genk s.d. [1989].
- Hermanns 1970 – W. Hermanns: *Aachener Sprachschatz. Wörterbuch der Aachener Mundart. Beiträge zur Kultur- und Wirtschafts-Geschichte Aachens und seiner Umgebung*. Band 1. Im Auftrag des Vereins, 'Öcher Platt' für den Druck überarbeitet und herausgegeben von R. Lantin. Mayer Aachen, 1970.
- Hönig 1905/1952 – F. Hönig: *Wörterbuch der Kölner Mundart*. Köln 1905.
- Jaspars 1979 – G. Jaspars: *Groëselder diksjenèr. Woordenboek van het Gronsvelds dialect*. Gronsveld, 1979.
- Jongeneel 1884 – J. Jongeneel: *Een Zuid-Limburgsch taaleigen: proeve van vormenleer en woordenboek der dorpspraak van Heerle*. Heerlen, 1884.
- Kahl 2003 – K.-W. Kahl: *Wörterbuch des Münsterländer Platt: Hochdeutsch-Plattdeutsch; Plattdeutsch – Hochdeutsch; mit Regeln für die plattdeutsche Rechtschreibung*. Aschendorff, Münster, 2003.

31 Een bijzonder woord van dank aan Gudrun Felder, die mij (GdB) *Viez* leerde kennen, en, voor hulp van diverse aard, aan Valerie Bouckaert en Maritta Moisiso (beiden Universiteit Gent).

- Keulen 2004 – R. Keulen: *Woordenboek van de Limburgse dialecten. Deel III: Algemene woordenschat. Sectie 1: De mens als individu. Aflevering 2: Beweging en Gezondheid*. Groningen, 2004.
- Kocks 1996 – G.H. Kocks: *Woordenboek van de Drentse dialecten*. Assen, 1996.
- Lievrouw-Coopman 1950-1955/1974 – L. Lievrouw-Coopman: *Gents woordenboek*. Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks 6, nr. 68, 1950-1955; herdruk in drie delen. Gent, 1974.
- Mulch 1972 – R. Mulch: *Südbessisches Wörterbuch*, begründet von F. Maurer. Nach den Vorarbeiten von F. Maurer, F. Stroh und R. Mulch bearbeitet von R. Mulch. Band II. Marburg, 1972.
- Müller 1931 – J. Müller: *Rheinisches Wörterbuch*. Zweiter Band E-G. Bearbeitet und herausgegeben von Josef Müller. Berlin, 1931.
- Müller 1971 – J. Müller: *Rheinisches Wörterbuch*. Band IX U-Z. Nach Vorarbeiten von Josef Müller bearbeitet und herausgegeben von H. Dittmaier. Berlin, 1971.
- Schönfeld Wichers 1979 – K.D. Schönfeld Wichers: *Woordenboek Nederlands Twents*. Broekhuis, Hengelo-Almelo, Haaksbergen en Enschede, 1979.
- Staelens 1982 – X. Staelens: *Dieksjenèer van 't (H)essels: 6000 trefwoorden: Nederlands-Hasselts woordenboek*. Tweede oplage. Hasselt, 1982.
- Stevens 1986 – A. Stevens: *Tüngërsë dieksjënëer: woordenboek van het Tongers*. Tongeren, 1986.
- v.d. Voort 1973 – Th. v.d. Voort: *Het dialect van de gemeente Meerlo-Wanssum. Woordenboek met inleiding*. Amsterdam, 1973.
- WLD = Keulen 2004.
- Wrede A. 1958 – A. Wrede: *Neuer Kölnischer Sprachschatz*. Zweite Auflage. Zweiter Band K-R, Dritter Band S-Z. Köln, 1958.
- Wrede F. 1960 – F. Wrede: *Plattdeutsches Wörterbuch des Kirchspiels Sievershausen, Kreis Burgdorf i. Han. Ein Beitrag zur Mundart der Südheide*. Celle, 1960.

Overige literatuur

- Bezoen 1949 – H.L. Bezoen, 'Flietsepee – fietse'. In: *Driemaandelijke Bladen* 1 (1949), p. 128.
- Bister-Broosen 1998 – H. Bister-Broosen (Hrsg.), *Niederländisch am Niederrhein*. Frankfurt am Main, 1998.
- De Bont 1973 – A.P. de Bont: 'Fiets'. In: *Ntg* 66 (1973), p. 49-54.
- Brok 1996 – H. Brok, met medewerking van H. Scholtmeijer, 'De fiets en onderdelen in de Nederlandse dialecten'. In: *Respons. Mededelingen van het P.J. Meertens-Instituut* 1 (1996), p. 8-14.
- Cajot 1989 – J. Cajot, *Neue Sprachstrahlen im 'Land ohne Grenzen'? Zum Einfluß politischer Grenzen auf die germanischen Mundarten in der belgisch-niederländisch-deutsch-luxemburgischen Euregio*. Band I: Text. Band II: Karten und Tabellen. (Rheinisches Archiv, 121/1 und 121/II). Köln/Wien, 1989.
- Cornelissen 2003 – G. Cornelissen, *Kleine niederrheinische Sprachgeschichte (1300-1900): eine regionale Sprachgeschichte für das deutsch-niederländische Grenzgebiet zwischen Arnheim und Krefeld*. Bonn, 2003.
- Debrabandere 2002 – F. Debrabandere, *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam/Antwerpen, 2002.
- Debrabandere 2010 – F. Debrabandere, *Brabants etymologisch woordenboek: de herkomst van de woordenschat van Antwerpen, Brussel, Noord-Brabant en Vlaams-Brabant*. Leuven, 2010.
- Deutsches Fremdwörterbuch. Begonnen von Hans Schulz, fortgeführt von Otto Basler, weitergeführt im Institut für deutsche Sprache. Sechster Band U-Z*. Berlin/New York, 1983
- Dubois & Mitterand & Dauzat 2007 – J. Dubois, H. Mitterand & A. Dauzat, *Dictionnaire etymologique et historique du français*, nouvelle édition. Paris, 2007.
- Duden. *Das große Wörterbuch der deutschen Sprache*. 3., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Herausgegeben vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. Band 10: Vide-Zz. Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1999.
- Duden Aussprachewörterbuch 2005 – Duden. *Das Aussprachewörterbuch* (6., überarbeitete und aktualisierte Auflage). Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 2005.
- DWB 1951 = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* 1951. Zwölfter Band, II. Abteilung; Vesche-Vulkanisch, bearbeitet von R. Meiszner. Leipzig, 1951.
- DWB 2001, 2004 = *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* 1951. Neubearbei-

- tung. 9. Band, Doppellieferung 1/2 (F-Feldprediger), 2001; Doppellieferung 5/6 (Fliesen-Freimachen), 2004, Stuttgart.
- Ebert 2010 – A.-K. Ebert, *Radelnde Nationen. Die Geschichte des Fahrrads in Deutschland und den Niederlanden bis 1940*. Frankfurt/New York, 2010.
- EWN = Philippa 2005.
- FAND = *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel I door J. Goossens, J. Taeldeman & G. Verleyen. Gent, 1998; Deel IV door C. De Wulf, J. Goossens & J. Taeldeman. Gent, 2005.
- Goossens 1965 – J. Goossens, 'Die Gliederung des Südniederfränkischen. Mit 2 Karten'. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 30 (1965), p. 79-94.
- Goossens 1968 – J. Goossens, 'Pseudo-Lautverschiebung im niederländischen Sprachraum'. In: *Niederdeutsches Jahrbuch/ Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung* 91 (1968), p. 7-41.
- Goossens 1970 – J. Goossens, 'Niederländische Mundarten – vom Deutschen aus gesehen (mit 11 Karten im Text und einer Faltkarte)'. In: *Niederdeutsches Wort* 10 (1970), p. 61-80.
- Goossens 2003 – J. Goossens, 'Im limburgischen Vorfeld der zweiten Lautverschiebung'. In: *Niederdeutsches Wort* 43 (2003), p. 37-56.
- Goossens 2008 – J. Goossens, 'Dialectogeografische grondslagen van een Nederlandse taalgeschiedenis'. In: *HCTD* 80 (2008), p. 33-258.
- Hamer 2005 – M. Hamer, 'Brimstone and bicycles'. In: *New Scientist*, 1/29/2005, Vol. 185, Issue 2484, p. 48-49.
- Heemskerk & Zonneveld 2000 – J. Heemskerk, W. Zonneveld, *Uitspraakwoordenboek*. Utrecht, 2000.
- Van der Hoeven 2005 – *Sirkka Turkkka, De hond zingt in zijn slaap. Een keuze uit de gedichten*. Vertaald door Adriaan van der Hoeven. Amsterdam, 2005.
- De Kleine Zuiveraar. Een gids ter verbanning van vreemde woorden uit de Hollandsche taal*. Nijkerk, s.d. [kort na 1904].
- Klemmt & Rekiaro 2005 – Rolf Klemmt, Ilkka Rekiaro, *Suomi-Saksa-Suomi Sanakirja*. Jyväskylä, 2005.
- Kluge 1915 – F. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 8. Auflage. Straßburg, 1915.
- König 2007 – W. König, *dto-Atlas deutsche Sprache: Tafeln und Texte*. 16. Auflage. München, 2007.
- Krech e.a. 2009 – E.-M. Krech, E. Stock, U. Hirschfeld, L.C. Anders, *Deutsches Aussprachewörterbuch*. Berlin/New York, 2009.
- Kremer 1979 – L. Kremer, *Grenzmundarten und Mundartgrenzen. Untersuchungen zur wortgeographischen Funktion der Staatsgrenze im ostniederländisch-westfälischen Grenzgebiet*. Teil 1: Text. Teil 2: Tabellen und Karten. (Niederdeutsche Studien 28,1 und 28,2). Köln/Wien, 1979.
- Kremer 1983 – L. Kremer, *Das Niederländische als Kultursprache deutscher Gebiete*. (Nachbarn 27). Bonn, 1983.
- Küpper 1967 – H. Küpper, *Wörterbuch der deutschen Umgangssprache*. Band v. 10000 neue Ausdrücke von A-Z. Hamburg, 1967.
- Lessing 2003 – H.E. Lessing, *Automobilität. Karl Drais und die unglaublichen Anfänge*. Leipzig, 2003.
- Lessing 2010 – H.-E. Lessing, *Karl Drais Zwei Räder statt vier Hufe*. Karlsruhe, 2010.
- Linssen 1914 – L. Linssen, 'Iets over fiets'. In: *Bijblad voor Taal en Letteren* 2 (1914), p. 144.
- Macha & Neuss & Peters 2000 – J. Macha, E. Neuss, R. Peters (Hrsg.), *Rheinisch-Westfälische Sprachgeschichte*. Köln, 2000.
- Marynissen 2004 – A. Marynissen, 'Limburgers worden Nederlanders? Over de vernederlandsing van het zuidoosten van Nederlands Limburg (1789-1935)'. In: *TT*, themanummer 17 (2004), Taalvariatie en groepsidentiteit, p. 64-85.
- Marynissen 2009 – A. Marynissen, 'Sprachwandel zwischen Evolution und Normierung. Die e-Apokope als Bruchstelle zwischen dem Niederländischen und dem Deutschen'. In: *Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik* 76 (2009), p. 165-188.
- Morciniec 1994 – N. Morciniec, *Kontrastive Phonemik. Deutsch-Niederländisch/ Niederländisch-Deutsch*. Wrocław, 1994.
- Niebaum 1977 – H. Niebaum, *Westfälisch*. Düsseldorf, 1977.
- Niebaum 1980 – H. Niebaum, 'Westniederdeutsch'. In: H.P. Althaus, H. Henne, H.E. Wiegand (Hrsg.), *Lexikon der Germanistischen Linguistik*. Zweite Auflage. Studienausgabe III. Tübingen (1980), p. 458-464.

- Paul 2002 – H. Paul, *Deutsches Wörterbuch. Bedeutungsgeschichte und Aufbau unseres Wortschatzes*. 10., überarbeitete und erweiterte Auflage von Helmut Henne, Heidrun Kämper und Georg Objartel. Tübingen, 2002.
- Philippa 2005 – M. Philippa, F. Debrabandere & A. Quak, *Etymologisch woordenboek van het Nederlands*. Deel 2: F t/m Ka. Amsterdam, 2005.
- Sanders 1997 – E. Sanders, *Fiets. De geschiedenis van een vulgair jongenswoord*. 2de editie. Den Haag, 1997.
- SAOB = *Svenska Akademiens Ordbok*. Band 7. Lund, 1925.
- Sarrazin 1906 – O. Sarrazin, *Verdeutschungs-Wörterbuch*. Dritte vermehrte Auflage. Berlin, 1906.
- Schirmunski 1962 – V.M. Schirmunski: *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut- und Formenlehre der deutschen Mundarten*. Berlin, 1962
- De Schutter & Taeldeman 1994 – G. de Schutter, J. Taeldeman, ‘Studies in r-klein. II. /r/ in hoofdtonige syllabe voor medeklinker’. In: *TT*, themanummer 7 (1994): R – zes visies op een kameleon, p. 73-109.
- Van der Sijs 2005 – N. van der Sijs, *Van Dale Groot leenwoordenboek*. Utrecht, 2005.
- Van der Sijs 2010 – N. van der Sijs, *Nederlandse woorden wereldwijd*. Den Haag, 2010.
- Van der Sijs 2011 – N. Van der Sijs (red.), *Dialectatlas van het Nederlands*. Amsterdam, 2011.
- Smiets 1870 – M. Smiets, ‘Over de Nederlandsche benaming van ’t Fransche vélocipède’. In: *Handelingen van het XIe Nederlandsch Taal- en Letterkundig congres, gehouden te Leuven, den 6den, 7den en 8sten september 1869*. Leuven, 1870, pp. 70-79.
- Streuvels 1910/1915 – S. Streuvels, ‘Mijn rijwiel’. In: *De Kampioen*, 27 (1910), 14 oktober t/m 18 november, p. 825-827, 845-846, 864-865, 885-887, 925-927. Uitgebracht in boekvorm te Amsterdam in de reeks Veen’s Gele Bibliotheek, nr. XIII, s.d. [1915].
- Trübner 1940 – K. Trübner, *Trübners Deutsches Wörterbuch*, Zweiter Band. Berlin, 1940.
- Turkka 1986 – S. Turkka, *Tule takaisin, pikku Sheba*. Helsinki, 1986.
- Viëtor 1902 – W. Viëtor en T.G.G. Valette, *De uitspraak van het Hoogduitsch. Voor Nederlanders bewerkt*. Haarlem, 1902.
- De Vooys 1911 – C.G.N. de Vooys, ‘Iets over spontane en bewuste nieuwvorming in de taal. Naar aanleiding van fiets- en vliegtermen’. In: *Ntg* 5 (1911), p. 161-172.
- Von Wartburg 1961 – W. v. Wartburg, *Französisches etymologisches Wörterbuch*. 14. Bd (U-Z). Basel, 1961.
- Weiland 1824 – P. Weiland, *Kunstwoordenboek of Verklaring van allerhande vreemde woorden, benamingen, gezegden en spreekwijzen, die, uit verscheidene talen ontleend, in de samenleving en in geschriften, betreffende alle vakken van kunsten, wetenschappen en geleerdheid voorkomen*. ’s-Gravenhage, 1824.
- Weijnen 1966 – A.A. Weijnen, *Nederlandse dialectkunde*. Tweede druk. Assen, 1966 (eerste druk Assen 1958 ook in *DBNL*).
- Weijnen 1974 – A.A. Weijnen, *Het algemeen beschaafd Nederlands historisch beschouwd*. Assen, 1974.
- Weijnen 1991 – A.A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. ’s-Gravenhage, 1991.
- Weijnen 1996 – A.A. Weijnen, *Etymologisch Dialectwoordenboek*. Assen, 1996.
- Wiesinger 1983 – P. Wiesinger, ‘Die Einteilung der deutschen Dialekte’. In: *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*, hg. von W. Besch, U. Knoop, W. Putschke & H.E. Wiegand. Zweiter Halbband. Berlin/New York, 1983, p. 807-900.

Adres van de auteurs

Gunnar de Boel
 Universiteit Gent
 Vakgroep Letterkunde
 Blandijnberg 2
 B-9000 Gent

Luc de Grauwe
 Universiteit Gent
 Vakgroep Taalkunde, afdeling Duits
 Blandijnberg 2
 B-9000 Gent